

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477)«1648–1699»

Ірина Кривошея

докторка історичних наук, професорка,
професорка кафедри всесвітньої історії та методик навчання,
Уманський державний педагогічний університет ім. П.Тичини
(Умань, Україна), iivahnuk@i.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8691-5858>

Ігор Кривошея

кандидат історичних наук, професор,
професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання,
Уманський державний педагогічний університет ім. П.Тичини
(Умань, Україна), igorkryvosheia@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1429-8293>

ТЕСТАМЕНТИ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ГЕТЬМАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ

*Анотація. Мета дослідження – проаналізувати відомі тестаменти козацької старшини другої половини XVII ст. та укласти початковий реєстр збережених старшинських духівниць цього періоду. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, системності, науковості, міждисциплінарності. Використано такі загальноісторичні методи: історіографічного й термінологічного аналізу, історико-генетичний, компаративний. **Наукова новизна.** Уперше укладено реєстр збережених тестаментів української козацької старшини другої половини XVII ст. та проаналізовано відомі духівниці як джерело історії повсякдення. **Висновки.** Заповіти козацької старшини другої половини XVII ст. – це важливе джерело дослідження матеріальної й духовної культури українського ранньомодерного суспільства. Інформація духівниць принагідна для аналізу проблем із різних ділянок історичного та суміжного з ним знання. Тестаменти старшини розглядаються як джерело історії її буденного життя. Оскільки повсякдення козацької старшини другої половини XVII ст. досі залишається мало пізною сферою, це робить дане дослідження актуальним. Тестамент як джерело вже давно і плідно вивчається зарубіжними, особливо польськими, істориками. Стан дослідження заповітів іноземними колегами важливий для українських фахівців доби козацтва, позаяк старшина взорувалася на шляхту, у тому числі в питанні правового оформлення останньої волі людини. До сьогодні не існувало укладеного реєстру збережених тестаментів старшини зазначеного періоду. Історики їх*

використовують, проте майже не аналізують. У результаті дослідження сформовано початковий перелік відомих духівниць старшини. На цей момент знаємо про 34 тестаменти козацької старшини Гетьманщини другої половини XVII ст. (30 чоловічих, 4 жіночих). Надалі реєстр доповнюватиметься й розширюватиметься. Заповіти дозволяють поглянути на ментальність і релігійність, генеалогію, родинні зв'язки, стосунки між подружжям, дітьми, родичами, події життя, розподіл маєтку, побажання щодо поховання та ін. А також дають можливість простежити становлення юридичної культури суспільства через механізми функціонування права у сфері успадкування.

Ключові слова: тестамент, реєстр, козацька старшина, повсякдення, Гетьманщина.

Інколи повсякдення приховується у дрібницях, котрі довго не помічаєш. Читаючи акт купівлі-продажу, кримінальну судову справу або суперечку між рідними за майно у XVII ст., обов'язково наштовхнешся на щось настільки буденне, мимовільне і плінне, що свідомість пропустить, ледь зачепившись поглядом. Минає час, виникають нові запитання до вже прочитаних документів, і крізь нібито дрібниці відкривається картина минулого. Звісно, найкраще буденність проглядає зі щоденників, листів та інших наративних джерел. Та з-поміж інших видів офіційних документів тестаменти неочікувано здатні відкрити живі картини повсякдення.

Тестамент (заповіт, духівниця) – це документ, в якому зафіксовано останню волю особи щодо поховання, розподілу рухомого й нерухомого майна та багато іншого. Цей вид документів завжди полюбили історики, незалежно від періоду та проблематики досліджень, адже інформація духівниць стає у пригоді для аналізу проблем із різних ділянок історичного та суміжного з ним знання.

Як вид історичного джерела тестаменти вже давно і плідно досліджують зарубіжні й вітчизняні історики. Особливо значна бібліографія доступна щодо заповітів польської шляхти¹. Належний стан їх вивчення важливий для

¹ Jawor G. Stałe formuły w testamentach polskich [XVI–XIX w.] // Rozprawy Komisji Językowej. – 1981. – T.12. – S.217–233; Tymiakin L. O formułach w XVII-wiecznym testamencie przemyskim // Rocznik Przemyski. – 1990. – T.27. – S.141–145; Pośpiech A. Srebrna łyżka – probierz szlacheckiej zamożności? (Przykład Wielkopolski XVII w.) // Nędza i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza i po wiek XX. – Warszawa, 1991. – S.151–157; Idem. Pułapka oczywistości: Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII w. – Warszawa, 1992; Testamenty szlachty krakowskiej XVII–XVIII w.: Wybór tekstów źródłowych z lat 1650–1799 / Oprac. A.Falniowska-Gradowska. – Kraków, 1997; Dumanowski J. Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII w. – Toruń, 2006; Idem. «Pompa funebris»? Z testamentów szlachty wielkopolskiej z XVIII w. // Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII w.: Kultura życia i śmierci / Pod red. H.Suchojada. – Warszawa, 2001. – S.315–322; Cui contingit naści, restat mori: Wybór testamentów staropolskich z województwa sandomierskiego / Oprac. M.Lubczyński, J.Pielas, H.Suchojad. – Warszawa, 2005; Popiołek B. Woli mojej ostatniej testament ten... Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII w. – Kraków, 2009; Zielecka W. Prawo i praktyka testowania w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i XVII w. // Czasopismo Prawno-Historyczne. – T.LXI. – 2009. – Zesz.1. – S.65–101; Justyniarska-Chojak K. Testamenty i inwentarze pośmiertne z ksiąg miejskich województwa sandomierskiego (XVI–XVIII w.). – Kielce, 2010; Wilczek-Karczewska M. Testamenty szlachty wielkopolskiej z XVII w. // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – R.LIX. – 2011. – №3/4. – S.333–346; Idem. Konflikty rodzinne na tle majątkowym w świetle wielkopolskich inwentarzy i testamentów z XVII w.: Zarys problematyki // Społeczeństwo staropolskie: Seria nowa. – T.III: Społeczeństwo a rodzina / Red. A.Karpiński. – Warszawa, 2011. – S.149–169; Zielecka-Mikołajczyk W. Prawosławni i unicy w

українських фахівців доби козацтва, позаяк старшина взорувалася на шляху, у тому числі в питанні правого оформлення останньої волі. Варто розрізняти використання інформації з testamentів для студій та аналіз їх як виду джерела. Українські дослідники історії козацької старшини XVII–XVIII ст. різних поколінь активно залучали заповіти до своїх розвідок, часто публікували знайдені документи або їх частини. Ідеться насамперед про О.Лазаревського, В.Модзалевського та А.Стороженка². Більшість зі згаданих ними духовниць на сьогодні вже не існують. За останні десятиліття багато testamentів козацької старшини було опубліковано В. та О. Кривошеями, С.Павленком, два – І.Кривошеєю³. Проте аналіз заповітів козацької старшини або міщан другої половини XVII–XVIII ст. залишається рідкістю в українській історіографії⁴. Така ситуація визначається насамперед станом збереження цього виду

Rzeczypospolitej XVI–XVIII w. wobec życia i śmierci w świetle testamentów. – Warszawa, 2012; Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVII w. / Oprac. i wyd. J.Kowalkowski, W.Nowosad. – Warszawa, 2013; Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1631–1655 / Wyd. P.Klint. – Poznań; Wrocław, 2008; *Klint P.* Testamenty szlachty z południowo-zachodniej Wielkopolski z XVII w. // *Kultura funeralna ziemi wschowskiej* / Pod red. P.Klinta, M.Malkus, K.Szymańskiej. – Wschowa, 2010. – S.33–49; *Idem.* Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1657–1680. – Wrocław, 2011; *Idem.* Edycje testamentów szlacheckich z ksiąg grodzkich wielkopolskich i ziemi halickiej z XVII w. // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. – LXIII. – 2015. – №4. – S.647–660; *Idem.* Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1681–1700. – Wrocław, 2015.

² *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – Т.1–4. – К., 1908–1912; *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий: материалы для истории общества в XVII–XVIII вв. // *Русский архив*. – 1875. – Т.1–3, 8; *Его же.* Люди Старой Малороссии // *Киевская старина*. – 1882–1888; *Его же.* Описание Старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления: В 3 т. – Т.1–3. – К., 1888, 1893, 1902; *Стороженко А.* Очерки переяславской старины: исследование, документы, заметки. – К., 1900; *Стороженко:* фамильный архив: В 8 т. / Сост. А.Стороженко, Н.Стороженко. – Т.6. – К., 1908.

³ *Кривошея О.* Полковий осавул прилуцький Михайло Федорович Мовчан і його заповіт // *Козацька скарбниця: гетьманські читання*. – Вип.4. – Чернівці, 2007. – С.57–62; *Кривошея В.В., Кривошея О.В.* Українська козацька старшина: Станіслав Кохановський // *Гілея*. – Вип.16. – К., 2008. – С.84–91; *Їх же.* Українська козацька старшина: Василь Базилевич. Василь Лагода. Андрій Стахович // *Там само*. – Вип.17. – К., 2008. – С.108–115; *Їх же.* Українська козацька старшина: Іван Черняк // *Там само*. – Вип.18. – К., 2009. – С.131–136; *Їх же.* Українська козацька старшина: Полковник компанійський Григорій Павлович Гайворонський // *Там само*. – Вип.19. – К., 2009. – С.56–63; *Їх же.* Українська козацька старшина: Олексій Туранський, Михайло Милорадович // *Там само*. – Вип.32. – К., 2010. – С.5–11; *Їх же.* Бунчуковий товариш Роман Іванович Янов // *Запорозька Січ і українське козацтво*. – К., 2013. – С.164–169; *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* // Упор. С.О.Павленко. – К., 2007. – С.968–985; *Кривошея І.І.* Бунчуковий товариш Опанас Дорофійович Грушинський та його рід // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. – Вип.18: Серія «Історія». – Вінниця, 2010. – С.311–320.

⁴ *Кочеркевич Я.* Побут львів'ян: Джерелознавчий аналіз заповітів // *Студії з архівної справи та документознавства*. – Т.10. – К., 2003. – С.55–58; *Її ж.* Міщанська родина Львова крізь призму заповітів першої половини XVII ст. // *Вісник Львівського університету*. – Л., 2006. – С.83–94; *Її ж.* Побожні формули у заповітах міщан м. Львова другої половини XVI – першої половини XVII ст.: дипломатичний аналіз // *Архіви України*. – 2010. – №5. – С.45–61; *Винниченко О.* Формуляр шляхетського заповіту першої половини XVIII ст. (спроба дипломатичного аналізу) // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. – Вип.ХІ/ХІІ. – Дрогобич, 2008. – С.527–555; *Її ж.* Побожні записи і порятунок душі в ментальності ранньомодерної людини на матеріалах шляхетських заповітів першої половини XVIII ст. // *Наукові записки Українського католицького університету: Серія «Історія»*. – Ч.2. – Вип.І. – Л., 2010. – С.51–65; *Гедьо А.* Заповіти як джерело з історії повсякденного життя Ніжинської громади XVIII – першої пол. XIX ст. // *Краєзнавство*. – 2010. – №3. – С.116–122; *Білоус Н.* Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011. – С.62–88; *Кривошея В., Кривошея О.* Інформативні

джерел. Друга половина XVII ст. представлена мізерною кількістю старшинських заповітів. Вони розпорошені у численних архівних фондах України та сусідніх держав. Актові міські книги XVII ст., покликані зберігати документи від різноманітних напастей, також зазнали непоправних втрат. Тому сьогодні перед дослідниками стоїть завдання укладення реєстру вцілілих тестаментів, їх опрацювання та публікація досі не видрукованих. Регулярне видання в Польщі впродовж останніх п'ятнадцяти років збірок шляхетських, міщанських і селянських духівниць ранньомодерної доби спирається не лише на зусилля фахівців, а й на різноманітні гранти, державні програми.

Напевно, першими збірками тестаментів були родинні архіви козацької старшини, більшість яких не вціліла. Деякі з них видано⁵. Найвідомішу збірку старшинських заповітів, що зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В.Вернадського, створив з оригіналів і копій О.Лазаревський⁶.

Польські збірки духівниць зазвичай укладені згідно з такими критеріями: суспільна група, територія, час, джерело⁷. Такий спосіб подачі документів полегшує роботу дослідників із ними. Ідучи второваним шляхом, аналізуватимемо вибірку, спираючись на такі визначники: козацька старшина, Гетьманщина, друга половина XVII ст., тестаменти.

У згаданому зібранні О.Лазаревського міститься 11 заповітів козацької старшини другої половини XVII ст. Територіально вони розподіляються таким чином: 4 – Ніжинський, 2 – Чернігівський, 2 – Лубенський, 1 – Стародубський, 1 – Гадяцький, 1 – Переяславський полки. Саме до цієї збірки входять кілька невиданих тестаментів із реєстру, серед яких два найбільш ушкоджених, їх текст згасає й дуже складно читається. Це духівниці братів Везнуло й Кирила Фаїв.

У виданих актах Полтавського полкового суду (1668–1740 рр.) знайдено 5 тестаментів козацької старшини Полтавського полку (із них 1 жіночий) і додатково – у трьох документах-угодах згадуються духівниці, за якими здійснюється розподіл⁸. В актових книгах Полтавського городского уряду XVII ст., виданих В.Модзалевським: у першій частині (1664–1671 рр.) не вписано жодного заповіту, в одному з документів 1666 р. є згадка про духівницю⁹; у третій частині (1672–1680 рр.) є один міщанський тестамент та усний прижиттєвий розподіл майна серед спадкоємців на полковому уряді Оленою Ясичкою Старою (1676 р.)¹⁰.

можливості заповітів козацької старшини Гетьманщини // Козацька скарбниця: гетьманські читання. – Вип.7. – Чернівці, 2011. – С.8–39; Попружна А. Поховальна культура козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2016.

⁵ Сулимовский архив: фамильные бумаги Сулим, Скороупи и Войцеховичей XVII–XVIII в. – К., 1884; Мотыжинский архив: акты Переяславского полка XVII–XVIII в. – К., 1890.

⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.І. – Спр.57489–57601.

⁷ Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVII w. – S.8.

⁸ ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.55256. – 365 арк.; Акти Полтавського полкового суду (1664–1740 рр.): Збірник актових документів. – Кн.1 / Підгот. І.Чепіга, У.Штанденко. – К., 2017.

⁹ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в. / Ред. и прим. В.Л.Модзалевского. – Вып.1: Справы поточные 1664–1671 гг. – Чернигов, 1912. – С.77.

¹⁰ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в. / Ред. и прим. В.Л.Модзалевского. – Вып.3: Справы вечистые 1672–1680 гг. – Чернигов, 1914.

Серед розрізнених архівних фондів, що містять документи другої половини XVII ст., є заповіти, утім їх ще треба знайти. Про складність, а іноді й марність таких пошуків свідчить опрацювання нами опублікованих і неопублікованих міських актових книг із метою порахувати тестаменти другої половини XVII ст. У різночасових актових книгах Стародубського полку другої половини XVII ст. відсутні духівниці старшини¹¹. Козелецька міська актова книга, що вміщує записи документів Київського полку, доносить нам лише два, в яких згадано заповіти козацької старшини¹². У виданих актових книгах менших міст Гетьманщини майже не знаходимо тестаментів козацької старшини другої половини XVII ст., як і згадок про них: Борисполя – 1 (жіночий)¹³; у Лохвицькій ратушній книзі заповітів не вписано¹⁴; у Пирятинській міській книзі міститься кілька документів про розподіл майна, посмертні реєстри майна, згадуються тестаменти, але самі вони не вписані¹⁵. Фактично у збережених міських ратушних книгах відсутні старшинські заповіти.

У Сулімівському архіві духівниці XVII ст. не опубліковано (зате містяться тестаменти представників родин Сулим, Скоруп і Войцеховичів настушного століття), а в Мотижинському є один заповіт та один лист із леґацією Ф.І.Сулими. Кілька документів опублікував свого часу А.Стороженко¹⁶. Ю.Мицик видав духівницю генерального обозного І.Волевача (1650 р.)¹⁷. В. та О. Кривошеї 2008 р. опублікували тестамент С.Кохановського, товариша полкового чернігівського (1686 р.)¹⁸. С.Павленко надрукував шість заповітів козацької старшини кінця XVII ст., із них п'ять – раніше опублікованих¹⁹. Дві духівниці, вийськового товариша, колишнього господаря гетьмана І.Самойловича Кирила Дорофійовича Грушинського (Дорошенка) (1695 р.)

¹¹ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.6966 – Арк.1–78; *Миллер Д.* Стародубского магистрата книга справ поточных (1690–1722). – Х., 1894; Отрывки из Стародубовской меской книги за 1664–1673 гг. // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Вып.8. – Чернигов, 1911. – С.71–105; Протокулъ до записования справъ поточнихъ на рокъ 1690 // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – №36–44. – С.381–383, 396–401, 414–418, 429, 441–443, 462–468, 482–485, 490–500; Протыкулъ справъ поточнихъ 1683 годъ // Там же. – 1857. – №21–33. – С.175–288; Стародубского магистрата книга справ поточных (1690–1722) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т.6: Труды педагогического отдела историко-филологического общества. – Вып.2. – Х., 1894. – С.259–274.

¹² Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Dział mikrofilmów. – 280. – Mf.9105. – K.1v – 2; 75–75 v.

¹³ Акты Бориспольского мейского уряда 1612–1699 гг. / Предисл. А.В.Стороженко // Киевская старина. – 1892. – Т.37. – №4: Прилож. – С.1–32; №5: Прилож. – С.33–48; №6. – С.49–64; №7. – С.65–112; Т.38. – №7: Приложение. – С.100.

¹⁴ Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: (збірник актових документів) / Підгот. до вид. О.Маштабей, В.Самійленко, Б.Шарпило. – К., 1986.

¹⁵ Книги третие меские ператинские // Стороженки: фамильный архив. – Т.6. – С.21–22, 35–36, 38–39, 46, 62–64.

¹⁶ *Стороженко А.* Очерки переяславской старины: исследования, документы, заметки. – К., 1900; Стороженки: фамильный архив. – Т.6.

¹⁷ *Мыцьк Ю.А.* Анализ архивных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1988. – С.58–60.

¹⁸ *Кривошея В.В., Кривошея О.В.* Українська козацька старшина: Станіслав Кохановський. – С.84–91.

¹⁹ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.968–985.

та його дружини Євдокії Михайлівни (1698 р.), видала І.Кривошея²⁰. Свідомі того, що перелік далеко не повний, та з чогось варто почати облік збережених тестаментів.

Отже на сьогодні відомо про 34 тестаменти козацької старшини Гетьманщини другої половини XVII ст. – 30 чоловічих і 4 жіночих. Із них неопублікованих – 12. Надалі реєстр доповнюватиметься й розширюватиметься. З усіх наявних документів 2 заповіти – не класичні. Один є розподілом майна Ясичкою Оленою Старою в 1676 р. на уряді в Полтаві між нащадками для запобігання ворожнечі між ними. Відповідає типу пізнішого юридичного документа без духовних складників. Другий, навпаки, духовний лист Ф.Сулими сину Івану, в якому описується служба, релігійні переживання, синові заповідається майно й підтверджувальні документи на нього. Тут також відсутні рамкові елементи тестаменту. Інші 32 заповіти містять більшість традиційних для такого типу документів складових.

Територіально відомі духівниці розподіляються: Ніжинський – 8, Полтавський – 7, Переяславський – 6, Чернігівський – 5, Лубенський – 3, Стародубський – 3, Гадяцький – 1, Чигиринський полк – 1. Соціальний статус тестаторів: генеральна старшина – 2, полковники й полкова старшина – 6, сотники – 3, неурядова старшина – 10, невідомі уряди – 14 заповітів. Фактично бачимо, що збереглися тестаменти козацької старшини високого рангу.

Аналіз книг магістратів та ратуш українських міст і містечок свідчить, що до них, за певним винятком, заповіти не вписувалися. Проте козацька старшина, навіть нижчого рівня (сотенна), їх точно укладала, так само, як і міщани. Чому їх так мало вписано до актових книг? Очевидно, що це не було умовою їх юридичного закріплення, інакше та незначна частина збережених актових книг рясніла б уписаними духівницями. Отже тестаменти зберігалися в родинних або, на думку О.Лазаревського, передавалися на зберігання до церков і монастирів²¹. А юридичної сили заповіт набував із моменту свого укладення, так, як це відбувалося в інших країнах. Утім архівні монастирські та церковні фонди теж не рясніють духівницями старшини XVII ст. У них, як правило, зберігаються тестаменти, де тестатор заповів гроші чи майно відповідній церкві, монастиреві. Видається, що зберігання заповіту для українців XVII ст. важило лише до моменту вступу його в дію й розподілу спадку. Відомі вказівки обопільного уряду про знищення тестаментів після остаточного судового розгляду та заборону повторного порушення справи. Козацька старшина зберігала духівниці з іншої причини – як частину родинного архіву. Саме тому маємо збереженими передусім заповіти еліти Гетьманщини.

Історики давно визнали такого типу документи важливим джерелом дослідження матеріальної та духовної культури ранньомодерного суспільства.

²⁰ *Кривошея І.І.* Бунчуковий товариш Опанас Дорофійович Грушинський та його рід. – С.311–320.

²¹ *Лазаревський А.* Духівниці // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – №19. – С.152–160.

Особливе значення мають вони для вивчення повсякдення козацької старшини. Тестаменти дозволяють поглянути на ментальність і релігійність, генеалогію й родинні зв'язки, стосунки між подружжям, дітьми, родичами, події життя, розподіл маєтку, побажання щодо поховання та чимало іншого. Також дають можливість простежити становлення юридичної культури суспільства через механізми функціонування права у сфері успадкування. Проте дослідники дотепно зазначають, що юридична сила останньої волі слабо підкріплювалася діями адміністрації, інакше не було б стільки сподівань на Божу волю²².

Про структуру тестаменту йдеться у працях багатьох польських та українських авторів²³. Вони виділяють такі його частини: інвокація (частина початкового протоколу, звернення до Бога, преамбула), інтитуляція (оприлюднення імені, соціального статусу, часто посади тестатора, указівка про дієздатність), аренга (пояснення необхідності написання заповіту, звернення до Бога та роздуми філософського характеру про тлінність тіла), розпорядження щодо поминання душі й поховання тіла після смерті, маєткові розпорядження, повчання та погрози порушникам тестаменту (санкції), ствердження заповіту, призначення розпорядників/виконавців або/та опікунів (корроборация), дата й місце з підписами тестатора та свідків. Дослідники звертають увагу на різні форми укладення заповіту, можливість зміни структури, необов'язковості деяких частин, еволюцію форм упродовж тривалого часу²⁴.

Наведену вище структуру в аналізованих документах витримано з невеликими відхиленнями. Інвокації складаються з однієї – двох фраз, інтитуляція в половині випадків повна, інші містять лише ПІБ або ім'я (як у тестаменті шептаківського сотника). Більшість збережених заповітів козацької старшини XVII ст. включають аренгу – у короткому чи розширеному варіантах. Проаналізувавши цю частину, можемо отримати інформацію про освіту, виховання, релігійність, світогляд тестатора. Звісно, за умови, що документ укладався особисто, а не був запозичений у вигляді формуляра запрошеним писарем. Тут описувалися спонукальні обставини: інформація про стан здоров'я тілесного й душевного, запевнення оточуючих у наявності доброї пам'яті та здорового глузду, про усвідомлення свого обов'язку підготувати заповіт тощо. Також містилася традиційна формула про заповідання

²² *Popiołek B.* Woli mojej ostatniej testament ten... Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII w. – S.7.

²³ *Jawor G.* Stałe formuły w testamentach polskich. – S.217–233; *Tymiakin L.* O formułach w XVII-wiecznym testamencie przemyskim. – S.141–145; Testamenty szlachty krakowskiej XVII–XVIII w.: Wybór tekstów źródłowych z lat 1650–1799. – S.XIV; Cui contingit naści, restat mori: Wybór testamentów staropolskich z województwa sandomierskiego. – S.7–8; *Popiołek B.* Woli mojej ostatniej testament ten... Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII w. – S.30–32; *Білоус Н.* Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011. – С.62–88; *Попружна А.* Поховальна культура козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст.; *Кривошея О.* Еволюція внутрішньої структури заповітів // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. – Вип.16. – Вінниця, 2009. – С.190–194.

²⁴ *Popiołek B.* Woli mojej ostatniej testament ten... Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII w. – S.32.

душі – Богові, а тіла – землі. Кілька заповітів вирізняються своєю аренгою, в якій більше уваги приділено філософським розумуванням про життя та смерть. До них несподівано потрапив тестамент Христини Мартинихи, котра розважає, що смерть не мине нікого, тож тестаторка зобов'язана подбати, аби її нащадки не мали «шарпанини» через спадок²⁵. Утім не зовсім зрозуміло, кому належить таке формулювання – Христині чи писареві Василеві Трохимовичу. Розмірковування в тестаменті С.Маджара мають формалізований світський характер.

Сильним філософським і релігійним звучанням вирізняється арена у заповіті Федора Сулими. Освічений шляхтич, який тривалий час перебував у турецькому полоні, багато мандрував, мав різноманітний життєвий досвід, пройшов через воєнні походи, переніс хвороби й поранення, останні незадово до смерті у Кримській кампанії, мав що розповісти нащадкам і читачам заповіту. Він писав несподівано зрозумілою та світською для барокового часу мовою, просто – про складні речі: що світ облудний, а життя коротке, про віру, усвідомлення тлінності власного життя у спостереженнях за тими, хто щодня помирає, і розуміння свого обов'язку, доки очікуєш, що Бог тебе забере, визначав належне монастирям та церквам на спомин своєї душі, розподіляв спадок між рідними²⁶.

Натомість арена заповіту Р.Дмитрашки-Райчі містить мало про душу, а більше про вірну службу гетьманам і монархам, проте формулу про заповідання душі Богові вписано. Розлогі арени бачимо й у тестаментах І.Рубця, Г.Гамалії, Я.Лизогуба, Л.Свічки. Несподівано змістовною виявилася ця частина в документі шептаківського сотника Василя. Видається, що цей компонент останньої волі особливо виділявся заможною старшиною, а освіта й досвід дозволяли його сформулювати. Хоча й по-різному, адже в більшості – це стандартні розумування та формули, описи служби та відданості гетьманам чи монархам.

Один тестатор у своїй духівниці, особливо сукупно з попереднім листом-заповітом, вирізняється сумною філософією, усвідомленням власної гріховності й бажанням усе спокутувати. Ідеться про вже згаданого Ф.Сулиму. Він не деталізував своїх провин, але їх усвідомлення підтверджувалося розпорядженням про поховання, несподівано детальним і суворим. Загалом із доступних нам тестаментів лише в дев'яти є вказівка про місце поховання (М.Гончара, Варвари Микитихи Зінчихи, С.Кохановського, Леона Івановича, Ф.Сулими, Г.Гамалії, сотника Василя, Я.Лизогуба, Федора Стефановича) та Р.Дмитрашко-Райча написав, що дав на цей предмет дружині усні вказівки. Двоє із них просили поховати себе в монастирях (Я.Лизогуб – в Єлецькому, Федір Стефанович – у гадяцькому Красногірському), інші тестатори – у/при місцевих церквах. Отже старшини прагнули Божого заступництва, а не бути похованими ближче до інших родичів. Більшість авторів не торкалися проблеми місця поховання, покладаючись на розсуд рідних. І лише Ф.Сулима

²⁵ ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.55256. – Арк.114–118.

²⁶ Мотыжинский архив: акты Переяславского полка XVII–XVIII в. – С.8–9.

вказав, як і де має знайти вічний спочинок: під порогом церкви Покрови Пресвятої Богородиці у Сулиминцях, родовому селі, «на одних марахъ, безъ цехувъ», і щоб на «тіло грішне» нічого не клали, окрім волосяної гусарки, поясу мотузяного й шапки, в якій спав²⁷. Отже поховати себе велів на ритуальних ношах для мерців, без прикрас і таблички з написом, що засвідчило б статус, у простому грубому одязі на голе тіло та в нічній шапці. А люди, щодня йдучи до церкви, мали переступати через нього. Окрім цього прояву бажання спокути, багато грошей Федір заповів на монастирі й церкви, окремо наказав із полотна нашити сорочок, спідньої білизни та роздати бідним, зі срібла зробити підсвічники для церкви, шпиталь у Сулиминцях узимку мав отримувати на тиждень віз дров. На момент укладання духівниці Ф.Сулима, очевидно, перебував у передсмертному стані. Його власний підпис зроблений слабкою рукою, він ніби сповзає донизу по сторінці.

Серед аналізованих тестаментів вирізняються кілька, що містять детальний перелік монастирів, церков, священнослужителів зі вказівкою сум, що їх спадкоємці мали передати. Це заповіти С.Кохановського, Ф.Сулими, Р.Дмитрашки-Райчі, Я.Лизогуба, Л.Свічки. Зазначені старшини належали до найбільш відомих і багатих родин Гетьманщини, виступали фундаторами храмів, опікувалися не одним монастирем. Це засвідчує високий рівень релігійності представлених у вибірці тестаторів. Проте є й інші приклади. Духівниця Макара Андрущенка, який належав до низової ланки старшини, близької до рядового козацтва, становить собою приклад короткого ділового тестаменту. Після енергійного вступного протоколу у дві фрази автор відразу переходить до розподілу майна між синами та завершує документ датою й підписами свідків. Релігійну складову зведено до мінімуму у заповідях М.Гончара, С.Маджара. Проте складно лише з тестаментів зрозуміти, якими насправді були заповідачі: релігійними людьми, «добрими самаритянами», чи стали такими на час написання духівниці під страхом близької смерті й кари за провини.

Цікавою особливістю аналізованої групи заповітів стала майже повна відсутність настанов, моралізування, повчань (лише трохи в духівницях Я.Лизогуба та Л.Свічки). У більшості, звісно, читаємо прикінцеві застереження, погрози і прокльони на випадок порушення останньої волі, утім написані вони без натхнення. У документах М.Андрущенка, Л.Свічки санкції відсутні взагалі.

Тестаменти допомагають досліджувати різні аспекти функціонування козацької старшини. Особливо значимий для цього елемент – розпорядження щодо маєтку та рухомого майна. Частинами останне (та гроші) заповідалося монастирям, церквам, на благодійність, дружині/чоловіку, дітям, родичам, слугам, іншим категоріям спадкоємців. Фахівці виокремлюють два варіанти поділу майна між спадкоємцями: справедливий, рівномірний між усіма, або ж коли лєвова частина відходила комусь одному²⁸. Також інколи

²⁷ Там же. – С.9.

²⁸ *Popiołek B. Woli mojej ostatniej testament ten... Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII w.* – S.139.

в тестаментях виділялося «чоловіче» й «жіноче» рухоме майно. Зібрані тут заповіти козацької старшини XVII ст. належать до варіанту з відносно справедливим, рівномірним поділом майна між спадкоємцями. Причому права жінок застережено. Дружина й матір, як правило, усім володіла пожиттєво та лише потім вступав у силу розподіл між синами або ж їй відразу виділялася власна доля. Дівчата в родинних тестаментях отримували належну частку майна при заміжжі, або їм як неповнолітнім призначався опікун та визначалася доля спадку.

Якщо зважити на аспект заможності тестаторів, побачимо таку картину: одинадцятьоро з них належали до еліти Гетьманщини, були дуже багатими людьми, ще чотирнадцять – це старшина середньої ланки (полкова, сотники), п'ять – не надто заможні, про двох не маємо інформації.

Важливою є проблема опіки над дітьми і дружиною після смерті заповідача. У реєстрі мало духівниць, в яких зустрічаються опікуни. Їх, зокрема, призначено в документах Везнуло та Кирила Фаїв, Я.Лизогуба (в останньому випадку ними стали генеральні обозний В.Борковський та бунчужний І.Скоропадський). За яким критерієм обиралися опікуни? Чи існувала визначена кількість опікунів або розпорядників тестаментів? Як часто призначалася у заповіті винагорода розпорядникам та опікунам, і в якому розмірі? Із відомих сьогодні духівниць козацької старшини другої половини XVII ст. картина постає дуже невиразна. Критерій вибору опікунів у документі Я.Лизогуба очевидний – це впливові генеральні старшини. Про винагороду їм не йдеться. Розпорядниками найчастіше були спадкоємці, тому також немає мови про оплату. Кількість збережених заповітів не дає можливості робити коректні висновки щодо цих проблем.

Тестаменти містять багато інформації про матеріальну культуру (одяг, головні убори, прикраси, меблі, посуд, засоби пересування, зброя, знаряддя праці). У частині документів маємо розлогі переліки одягу, зброї, коштовностей і хатнього начиння, що розподілялися між нащадками. Цікаво, що у жодному заповіті старшини серед важливого майна не згадано книги.

Духівниці багато розповідають про стосунки між рідними, їхні емоції й почуття, про те, що керувало тестаторами впродовж життя. Візьмемо, для прикладу, документ М.Гончара (1620–1683 рр.) – доволі помітної постаті в Полтавському полку. Уже в реєстрі 1649 р. був записаний четвертим²⁹. За полковництва М.Пушкаря на початку війни під проводом Б.Хмельницького значився полковим осавулом, отже на 1649 р. міг обіймати той самий уряд³⁰. Кар'єра цього покозаченого шляхтича була активною до середини 1660-х рр.: полковий осавул, наказний полтавський полковник (1660, 1664 рр.), сотник Полтавської сотні (1666 р.)³¹. Надалі Михайло Гончар служив як неурядовий старшина полку: товариш на полковому уряді (1667, 1668, 1670, 1671, 1676 рр.), значний товариш полку (1666, 1667, 1668, 1670, 1671, 1676,

²⁹ Реєстр Війська Запорізького 1649 р. – К., 1995. – С.407.

³⁰ ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.55256. – Арк.56.

³¹ *Кривошея В.В.* Українське козацтво в національній пам'яті: Полтавський полк: У 2 т. – Т.І. – Чернівці, 2014. – С.82.

1677 рр.)³². 2 грудня 1682 р. старий і хворий він склав заповіт, а вже 12 лютого наступного року цей документ родичі внесли до актової книги при свідках із додатковими розпорядженнями урядників³³.

Духівниця М.Гончара ділова, особливих емоцій щодо дружини чи нащадків не спостерігається. Проте діяв тестатор як належить – призначив дружину головною спадкоємицею та розпорядницею заповіту. Михайло чітко вказав місце свого поховання – у церкві Святого великомученика Георгія в Пушкарівці. Дружині пожиттєво діставалися двір, хутір, ґрунти, рухомі речі та все господарство. Цікаво, що заповідач називав її «моя господиня», «баба», але не на ім'я. Якоїсь теплоти у ставленні до жінки, урешті як і довіри, відчутно бракує. Уже з актового запису дізнаємося, що її звали Химка Павлівна Туболец, і вона в Михайла була третьою³⁴. Дружину застережено від продажу нерухомого майна, яке після її смерті мало відійти онукам заповідача. На цьому наголошено й урядниками, коли при свідках і священику було зачитано духівницю. Мова велася про цілісність маєтку, що залишався у власності вдови до її смерті. Окремо йшлося про ліс при хуторі, який полковник Павло Семенович забороняв Химці вирубувати та наказав жити при хуторі в одній із хат (3-й) онукові Гончара Тимошеві. Хлопець повинен був стежити, щоб приятелі «Тубольчихи» не пустошили маєток. Особливо, щоб Юрко Туболец (колишній полтавський полковий суддя), якому при хуторі дозволено «робити горілку», не вирубав ліс³⁵. Такі подвійні застороги свідчили, що небезпека спустошення хутору родичами вдови була дуже реальною, хоча М.Гончар прожив із третьою дружиною понад 15 років, опікувався її сином Іваном і донькою Мотрею Павловичами, що відомо з судової справи 1667 р.³⁶ Однак її дітей у тестаменті не згадано та ставлення до дружини аж ніяк не зичливе. Ситуація зі ствердженням на уряді, коли, як показали свідки, одна група стояла проти іншої, демонструє, що негаразди в родині були відомі загалу.

Згідно з останньою волею М.Гончара священик за сорокоуст та інші відправи отримував коня й «левадку, куплену в Ревачихи», на церкву йшли «срібні ножни», дякові – 4 золотих «за мороку». Онуки Тиміш та Яків, окрім отриманого за духівницею рухомого статку, після смерті Химки ставали власниками дідового маєтку. «Онучкам» Марії й Насті – овець 50 і 5 корів. Онучці Гапці, яка заміжня за Гончарем, – 2 корови; Олені – 2 корови; «Галці вдови» – 2 корови. 10 свиней мали поділити на всіх. Усі ґрунти заповідалися дружині, крім луки на Говтві, відказаної зятеві Патею. Йому ж відходив двір, в якому той мешкав на час написання заповіту, і 2 воли³⁷. Які ґрунти мав на увазі Михайло під «домашніми та іншими», не уточнювалося. Усі вони після смерті Химки переходили онукам Тимошеві та Якову разом із двором і коморою в Полтаві та хутором.

³² *Кривошея І.І.* Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.). – Т.2: Довідник. – Біла Церква, 2016. – С.405.

³³ ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.55256. – Арк.98–100.

³⁴ Там само. – Арк.99.

³⁵ Там само. – Арк.100.

³⁶ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в. – Вып.3. – С.122.

³⁷ ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.55256. – Арк.98–99.

Використання інших видів документів дозволяє перевірити та/або уточнити інформацію заповітів. Для прикладу, тестамент М.Гончара сам окремо не дозволяє зрозуміти систему родинних зв'язків, але додаткові актові записи суттєво змінюють ситуацію. У пізніших полтавських актах із перелічених осіб зустрічаємо зятя Михайла Гончара – Патея, чоловіка онуки Гапки, яка виявилася Патеєвою донькою, та онуків Тимоша і Якова. У 1692 р. Петро Гончар, Патеїв зять, уніс до полтавської актової книги чотири записи³⁸. Перший – про купівлю ним 28 липня 1685 р. в отця Луки Семеновича, протопопа полтавського, ниви за 3 копи. Другий запис засвідчив, що 28 жовтня 1691 р. Тиміш Патеєнко, житель пушкарівський, продав Петрові Семененку Гончару ниву з воротами біля міста за 3 копи. Третій запис повідомляв про купівлю жителем полтавським Петром Семененком, зятем Патеєвим, 11 липня 1692 р. двох нив в Якова Патеєнка, теж полтавського жителя. Уточнювалося, що це – дідизні ниви Якова. За одну сплатив 3 копи, а за іншу з воротами – 5. Четвертий запис засвідчив, що Петро Гончар 5 вересня 1692 р. купив у свого тестя Патея, жителя полтавського, сіножать на Говтві та рибну ловлю за 150 золотих. В акті вказувалося, що Патеї хотів продати ґрунти, отримані ним від тестя (Михайла Стефановича Гончара) Іванові Сухомлину, мешканцеві жуківському. Але цього продажу не допустив його зять Петро Гончар, який сплатив тестеві сповна суму, обумовлену за ґрунти.

Отже згадані в духівниці Михайла Стефановича Гончара онуки Тиміш та Яків були синами його доньки й зятя Патея, як й онучка Гапка, заміжня за Петром Семеновичем Гончарем. На близькі родинні зв'язки між Гончарами (заповідачем і чоловіком онуки) ніщо не вказує. Чи були інші онучки (Марія, Настя, Олена) та вдова Галка теж доньками Патея, невідомо. Вірогідно, що на час складання Михайлом духівниці його донька, заміжня за Патеєм, уже померла. Наведені чотири купчих засвідчують, що Петро Семенович Гончар скуповував родові маєтності Михайла Гончара в інших родичів. Очевидно, що Патеї і його сини мали матеріальні проблеми й поступово втрачали успадковане майно. Однак 2 жовтня 1699 р. Тиміш Патеєнко, який на той момент уже мешкав у Полтаві, продав Іванові Говтвяниченку дідизний і батьківський ґрунт на Говтві: луг, острів із січею, сіножать, хутір, орне поле за шляхом, плесо, яке тримав навпіл із Петром Гончарем, за 40 талярів литовської монети³⁹. Тобто предківські маєтності цього разу відійшли у чужі руки.

Інші тестаменти нашої вибірки демонструють дещо інші, ніж у Гончарів, родинні стосунки, зокрема значно тепліше ставлення до дружини. У духівниці Ф.Сулими неодноразово йшлося про його першу дружину, уже покійну Анну, матір їхніх дітей. При пожертвах на монастирі тестатор вказував, що це не лише за його, а й за душу Анни. Права його дружини Марії застережено у заповіті. Їй виділено окрему частку нерухомого й рухомого майна та дітям заборонено турбувати мачуху. Однак погляд Ф.Сулими вже було

³⁸ Там само. – Арк.258 зв. – 260.

³⁹ Там само. – Арк.302–303.

звернено в інший світ, його не дуже цікавила доля молодої дружини, з якою ще й не мав дітей.

Дбали про своїх дружин у духівницях, якщо ті ще були живими, й інші старшини: І.Волевач, Б.Переяславець, П.Забіла, С.Маджар, Р.Дмитрашка-Райча, Г.Гамалія, шептаківський сотник Василь, К.Грушинський, Я.Лизогуб, Л.Свічка. Виняток становили хіба тестаменти вдівців. У заповіті Варвари Микитихи Зінчихи 1687 р., мешканки Борисполя, ішлося про забезпечення прав її другого чоловіка⁴⁰. Увесь документ спрямовано на обґрунтування її позиції на захист Микити, з яким прожила понад 30 років. Він виховав її трьох синів від першого шлюбу, двох одружив і виділив, третьому теж дав гроші. Батьківський спадок розділив між братами. І тепер, на думку Варвари, Микита вільний від усіх зобов'язань і після її смерті може жити вільно. Тестаторка дуже хвилювалася, забезпечила численних свідків, сотника, старшину, і в день укладення духівниці упросила вписати її до ратушної книги. Виходить, мала причини для переживань і не довіряла власним синам.

Таким чином, тестаменти козацької старшини другої половини XVII ст. — це важливе й цікаве джерело інформації про той час. Результатом нашого дослідження став зведений у таблицю реєстр заповітів. Відома на сьогодні незначна їх кількість не дозволяє робити впевнених висновків із багатьох проблем, проте укладення переліку збережених документів допоможе більш організовано й послідовно збирати та аналізувати духівниці козацької старшини.

***

	Тестатор	Дата складення/активації тестаменту	Місце зберігання оригіналу/копії	Публікація
1	Волевач Іван Тихонович, обозний Війська Запорозького	2.XI.1650 р., Чигирин		<i>Мьцьк Ю.А.</i> Анализ архивных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1988. – С.58–60
2	Бурмака Іван Григорович, шляхтич, та його дружина Євдокія Філонівна Джеджалій ⁴¹	16.IV.1662 р., Переяслав, спільний тестамент	ІР НБУВ. – Ф.XIV. – Спр.5396. – Арк.1–2	
3	Фай Войнило, зем'янин тракту Любецького	бл. 1662 р.	ІР НБУВ. – Ф.I. – Спр.57493. – Арк.8–9 зв. (ушкодж. оригінал)	

⁴⁰ Акты Бориспольского мейского уряда 1612–1699 гг. // Киевская старина. – 1892. – Т.38. – №7: Приложение. – С.100.

⁴¹ *Кривошея В., Кривошея О.* Інформативні можливості заповітів козацької старшини Гетьманщини // Козацька скарбниця: гетьманські читання. – Вип.7. – Чернівці, 2011. – С.8–39.

4	Фай Кирило, зем'янин тракту Любецького	15.XII.1665 р., Чернігів	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57496. – Арк.14–14 зв. (оригінал)	
5	Яцькевич Іван, шляхтич, військовий товариш ⁴²	1667 р., Любеч	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.66156. – Арк.1–2	
6	Матвій Юрченко, житель стасівський	16.XI.1674 р., Полтавський		Акти Полтавського полкового суду (1664–1740 рр.): Збірник актових документів. – Кн.1 / Підг. І.Чепіга, У.Штанденко. – К., 2017. – С.50
7	Ясячка Олена Стара	16.VI.1676 р., Полтава		Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в. / Ред. и прим. В.Модзалевского. – Вып.3: Справы вестыые 1672–1680 гг. – Чернигов, 1914. – С.55
8	Ілляшенко Максим, лубенський полковник	1677 р.	ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.10584. – 2 арк.	
9	Переяславець Богдан	4.IV.1679 р., Полтава	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.55256. – Арк.183–184	Акти Полтавського полкового суду (1664–1740 рр.): Збірник актових документів. – Кн.1 / Підг. І.Чепіга, У.Штанденко. – К., 2017. – С.250–251
10	Мартиниха Христина	19.V.1680 р., актикація 22.XI.1683 р., Полтава	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.55256. – Арк.114–118	Акти Полтавського полкового суду (1664–1740 рр.): Збірник актових документів. – Кн.1 / Підг. І.Чепіга, У.Штанденко. – К., 2017. – С.169–170
11	Забіла Петро Михайлович, генеральний обозний	21.I.1681 р., Короп	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57500. – Арк.22–23зв. (оригінал)	
12	Чорний Григорій, військовий товариш Ніжинського полку	14.IV.1681 р.		Духовниця Грицька Чорного, новомлинського козака, 1681 // Черниговские губернские ведомости. – 1853. – №44. – С.405–406
13	Павло Опанасович	29.V.1681 р., Глухів	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57501. – Арк.24–24 зв.	
14	Гончар Михайло Стефанович	2.XII.1682 р., Пушкарівка, актикація 12.II.1683 р.	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.55256. – Арк.98–99	Акти Полтавського полкового суду (1664–1740 рр.): Збірник актових документів. – Кн.1 / Підг. І.Чепіга, У.Штанденко. – К., 2017. – С.151–152
15	(Задорожний) Григорій Маркович	13.IV.1685 р., Переяславський, Басань	ІР НБУВ. – Ф.301. – Спр.466 Л. – Арк.1	

⁴² Кривошея В., Кривошея О. Інформативні можливості заповітів козацької старшини Гетьманщини // Козацька скарбниця: гетьманські читання. – Вип.7. – Чернівці, 2011. – С.8–39.

16	Маджар Самійло, сотник старосанжарський	15.III.1686 р., Старий Санжарів, актикація 16.I.1692 р., Полтава	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.55256. – Арк.253– 254	Акти Полтавського полкового суду (1664– 1740 рр.): Збірник актових документів. – Кн.1 / Підг. І.Чепіга, У.Штанденко. – К., 2017. – С.318–319
17	Кохановський Станіслав, товариш Чернігівського полку	31.VI.1686 р.	ІР НБУВ. – Ф.П. – №18619 а. – Арк.3–7	<i>Кривошея В.В., Кривошея О.В.</i> Українська козацька старшина: Станіслав Кохановський // Гілея. – Вип.16. – К., 2008. – С.84–91
18	Забіла Петро Михайлович, генеральний обозний	1686 р., Короп	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57503. – Арк.27– 28 (оригінал)	
19	Зенчиха Варвара Микитиха	28.IX.1687 р., внесено до ратушної книги в той самий день, Бориспіль		Акти Бориспольського мейского уряду 1612–1699 гг. / Изд. А.В.Стороженко // Киевская старина. – 1892. – Т.38. – №7. – Приложение. – С.100
20	Костя Сергійович	21.XI.1688 р., Ніжинський, с. Кустичі	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57502. – Арк.26	
21	Андрущенко Макар	10.I.1688 р., Полтава	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.55256. – Арк.185зв.	Акти Полтавського полкового суду (1664– 1740 рр.): Збірник актових документів. – Кн.1 / Підг. І.Чепіга, У.Штанденко. – К., 2017. – С.252
22	Сулима Федір Іванович, лист-заповіт синові Івану	8.VII.1689 р., Сулиминці		Мотыжинский архив: акты Переяславского полка XVII–XVIII в. – К., 1890. – С.5–6
23	Сулима Федір Іванович	1691 р., Сулиминці	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57505. – Арк.31– 31зв. (оригінал)	Мотыжинский архив: акты Переяславского полка XVII–XVIII в. – К., 1890. – С.8–10
24	Леон Іванович, шляхтич	21.VI.1690 р., Стародуб	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57504. – Арк.29–30	
25	Дмитрашко-Райча Родіон, полковник перяславський	18.III.1691 р., 1702 р., 11.VII.1704 р., Бакумівка		<i>Стороженко А.</i> Очерки перяславской старины. – К., 1900. – С.163–171; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.О.Павленко. – К., 2007. – С.968–971
26	Рубець Ілля Іванович, військовий товариш стародубський	7.XII.1692 р., Курознів		Черниговские губернские ведомости. – 1863. – №39. – С.491–492; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.О.Павленко. – К., 2007. – С.973–974

27	Гамалія Григорій Михайлович, мешканець Лохвиці	16.XI.1694 р.	ІР НБУВ. – Ф.420. – Спр.52. – 2 арк. (оригінал)	Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.О.Павленко. – К., 2007. – С.975–976
28	Грушинський/Дорошенко Кирило Дорофійович	13.V.1695 р., Вороніж	ЦДІАК України. – Ф.834. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.7–7 зв.	<i>Кривошея І.І.</i> Бунчужковий товариш Опанас Дорофійович Грушинський та його рід // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип.18: Серія «Історія». – Вінниця, 2010. – С.311–320
29	Грушинська/Дорошенко Євдокія Михайлівна	11.XII.1698 р., Вороніж	ЦДІАК України. – Ф.834. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.7–7 зв.	<i>Кривошея І.І.</i> Бунчужковий товариш Опанас Дорофійович Грушинський та його рід // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип.18: Серія «Історія». – Вінниця, 2010. – С.311–320
30	Василь, сотник шептаківський	24.IX.1696 р., Шептаки		Черниговские губернские ведомости. – 1863. – №31. – С.401–402; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.О.Павленко. – К., 2007. – С.976–977
31	Лизогуб Яків Кіндратович, чернігівський полковник	15.V.1698 р., Чернігів		<i>Ситий І.</i> Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба (15.05.1698 р.) // Пам'ять століть. – 1996. – №3. – С.10–14; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.О.Павленко. – К., 2007. – С.977–981
32	Свічка Леонтій Назарович, лубенський полковник	4.VIII.1699 р.	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57508. – Арк.37–40 (копія)	С т о р о ж е н к и : Фамильный архив. – Т.6. – К., 1908. – С.494–499; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.О.Павленко. – К., 2007. – С.981–985
33	Федір Стефанович	17.II.1699 р, Гадяч	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57507. – Арк.35–36 (копія)	
34	Єсимонтовський Іван Федорович, товариш Стародубського полку	1.IV.1699 р.	ІР НБУВ. – Ф.301. – Спр.515. – Арк.56–57 зв.	

REFERENCES

1. Bilous, N. (2011). *Testamenty kyian seredyny XVI – pershoi polovyny XVII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
2. Chepiha, I., Shtandenko, U. (Comps.). (2017). *Akty Poltavskoho polkovoho sudu (1664–1740 rr.): Zbirnyk aktovykh dokumentiv. Kn.1.* Kyiv. [in Ukrainian].
3. Dumanowski, J. (2001). „Pompa funebris”? Z testamentów szlachty wielkopolskiej z XVIII w. *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i śmierci.* Warszawa. [in Polish].
4. Dumanowski, J. (2006). *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku.* Toruń. [in Polish].
5. Falniowska-Gradowska, A. (Comp.). (1997). *Testamenty szlachty krakowskiej XVII–XVIII w. Wybór tekstów źródłowych z lat 1650–1799.* Kraków. [in Polish].
6. Hedo, A. (2010). Zapovity yak dzherelo z istorii povsiakdennoho zhyttia Nizhynskoi hromady XVIII – pershoi pol. XIX st. *Kraieznavstvo*, 3, 116–122. [in Ukrainian].
7. Jawor, G. (1981). Stałe formuły w testamentach polskich. *Rozprawy Komisji Językowej*, 12, 217–233. [in Polish].
8. Justyniarska-Chojak, K. (2010). *Testamenty i inwentarze pośmiertne z ksiąg miejskich województwa sandomierskiego (XVI–XVIII wiek).* Kielce. [in Polish].
9. Klint, P. (2010). Testamenty szlachty z południowo-zachodniej Wielkopolski z XVII w. *Kultura funeralna ziemi wschowskiej.* [in Polish].
10. Klint, P. (2011). *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1657–1680.* Wrocław. [in Polish].
11. Klint, P. (2015). Edycje testamentów szlacheckich z ksiąg grodzkich wielkopolskich i ziemi halickiej z XVII w. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 63, z.4, 647–660. [in Polish].
12. Klint, P. (2015). *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1681–1700.* Wrocław. [in Polish].
13. Klint, P. (2008). *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1631–1655.* Poznań; Wrocław. [in Polish].
14. Kocherkevych, Ya. (2003). Pobut lvivian: Dzhereloznavchyi analiz zapovitiv. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*, 10, 55–58. [in Ukrainian].
15. Kocherkevych, Ya. (2006). Mishchanska rodyna Lvova kriz pryzmu zapovitiv pershoi polovyny XVII st. *Visnyk Lvivskoho universytetu*, 83–94. [in Ukrainian].
16. Kocherkevych, Ya. (2010). Pobozhni formuły u zapovitakh mishchan m. Lvova druhoi polovyny XVI – pershoi polovyny XVII st.: dyplomatychnyi analiz. *Arkhivy Ukrainy*, 5, 45–61. [in Ukrainian].
17. Kowalkowski, J., Nowosad, W. (Comps.). (2013). *Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVII wieku.* Warszawa. [in Polish].
18. Kryvosheia, I. (2016). *Neuriadova starshyna Ukrainskoi kozatskoi derzhavy (XVII–XVIII st.)*. T.2: Dovidnyk. [in Ukrainian].
19. Kryvosheia, I.I. (2010). Bunchukovi tovarysh Opanas Dorofiovych Hrushynskiy ta yoho rid. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*, 18, 311–320. [in Ukrainian].
20. Kryvosheia, O. (2007). Polkovyi osavul prylutskiy Mykhailo Fedorovych Movchan i yoho zapovit. *Kozatska skarbnitsia: hetmanski chytannia.* Chernivtsi, 4, 57–62. [in Ukrainian].
21. Kryvosheia, O. (2009). Evoliutsiia vnutrishnoi struktury zapovitiv. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni M.Kotsiubynskoho*, 16, 190–194. [in Ukrainian].
22. Kryvosheia, V., Kryvosheia, O. (2008). Ukrainska kozatska starshyna: Vasyl Bazylevych. Vasyl Lahoda. Andrii Stakhovych. *Gileia*, 17, 108–115. [in Ukrainian].
23. Kryvosheia, V., Kryvosheia, O. (2009). Ukrainska kozatska starshyna: Ivan Cherniak. *Gileia*, 18, 131–136. [in Ukrainian].

24. Kryvosheia, V., Kryvosheia, O. (2009b). Ukrayinska kozatska starshyna: Polkovnyk kompaniyskiy Hryhorii Pavlovych Haivoronskyi. *Gileia*, 19, 56–63. [in Ukrainian].
25. Kryvosheia, V., Kryvosheia, O. (2010). Ukrainska kozatska starshyna: Oleksii Turanskyi, Mykhailo Myloradovych. *Gileia*, 32, 5–11. [in Ukrainian].
26. Kryvosheia, V., Kryvosheia, O. (2011). Informatyvni mozhlyvosti zapovitiv kozatskoi starshyny Hetmanshchyny. *Kozatska skarbnitsia: hetmanski chytannya*, Chernivci, 7, 8–39. [in Ukrainian].
27. Kryvosheia, V., Kryvosheia, O. (2013). Bunchukovy tovarysh Roman Ivanovych Yanov. *Zaporozka Sich i Ukrainske kozatstvo*, 164–169. [in Ukrainian].
28. Kryvosheia, V.V. (2014). *Ukrayinske kozatstvo v natsionalnii pamiaty: Poltavskiy polk*. Chernihiv. T.I. [in Ukrainian].
29. Kryvosheia, V.V., Kryvosheia, O.V. (2008). Ukrainska kozatska starshyna: Stanislav Kokhanovskyi. *Gileia*, 16, 84–91. [in Ukrainian].
30. Lazarevskij, A. (1857). Dukhovnitsy. *Chernigovskie gubernskie vedomosti*, 19, 152–160. [in Russian].
31. Lazarevskij, A. (1875). Oчерки малороссиjskikh familij: materialy dlya istorii obshchestva v XVII–XVIII v.v. *Russkij arkhiv*, 1, 2, 3, 8. [in Russian].
32. Lazarevskij, A. (1888, 1893, 1902). *Opisanie Staroj Malorossii: materialy dlya istorii zaseleniya, zemlevladeniya i upravleniya*: v 3 t. [in Russian].
33. Lubczyński, M., Pielas, J., Suchojad, H. (Comps.). (2005). *Cui contingit naści, restat mori. Wybór testamentów staropolskich z województwa sandomierskiego*. Warszawa. [in Polish].
34. Mashtabei, O., Samiilenko, V., Sharpylo, B. (Comps.). (1986). *Lokhvytska ratushna knyha druhoi polovyny XVII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
35. Miller, D. (1894). *Starodubskogo magistrata kniga sprav potochnykh*. Kharkiv. [in Russian].
36. Modzalevskij, V.L. (1908–1912). *Malorossiiskii rodoslovnik*. T.1–4. Kyiv. [in Russian].
37. Modzalevskij, V.L. (1911). *Otryvki iz Starodubskoj meskoj knigi za 1664–1673 gg.* Chernigov. [in Russian].
38. Modzalevskij, V.L. (Comp.). (1912–1914). *Aktovyе knigi Poltavskogo gorodovogo uryada XVII veka*. Vyp.1–3. Chernigov. [in Russian].
39. Mytsyk, Yu.A. (1988). *Analiz arkhivnykh istochnikov po istorii osvoboditelnoj vojny ukrainskogo naroda 1648–1654 godov*. Dnepropetrovsk. [in Russian].
40. Pavlenko, S.O. (Comp.). (2007). *Doba hetmana Ivana Mazepy v dokumentax*. Kyiv. [in Ukrainian].
41. Popiołek, B. (2009). *Woli mojej ostatniej testament ten... Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku*. Kraków. [in Polish].
42. Popruzhna, A. (2016). *Pokhovalna kultura kozatskoi starshyny druhoi polovyny XVII–XVIII st.* Candidate's thesis. Chernihiv. [in Ukrainian].
43. Pośpiech, A. (1991). Srebrna łyżka – probierz szlacheckiej zamożności? (Przykład Wielkopolski XVII wieku). *Nędra i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza i po wiek XX*. Warszawa. 151–157. [in Polish].
44. Pośpiech, A. (1992). *Pułapka oczywistości: Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku*. Warszawa. [in Polish].
45. Storozhenko, A., Storozhenko, N. (Comps.). (1910). *Storozhenki: familijnyj arkhiv*. T.4, 6. Kyiv. [in Russian].
46. Storozhenko, A. (1900). *Oчерки Pereyaslavskoj stariny: issledovaniya, dokumenty, zametki*. Kiev. [in Russian].
47. Storozhenko, A.V. (Comp.). (1892). Akty Borispolskogo mejskogo uryada 1612–1699 gg. *Kievskaya starina*, 37, 4; 5; 6; 7; 38; 7. [in Russian].
48. Tymiak, L. (1900). O formulach w XVII-wiecznym testamencie przemyskim. *Rocznik Przemyski*, 27, 141–145. [in Polish].
49. Vinnychenko, O. (2008). Formuliar shliakhetskoho zapovitu pershoi polovyny XVIII st. (sproba dyplomatychnoho analizu). *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk*, XII/XII, 527–555. [in Ukrainian].

50. Vinnychenko, O. (2010). Pobożni zapysy i poriatunok dusi v mentalnosti ranno-modernoї liudyny na materialakh shliakhetskykh zapovitiv pershoї polovyny XVIII st. *Naukovi zapysky Ukrayinskoho katolytskoho universytetu*, 2, 1, 51–65. [in Ukrainian].
51. Vinnychenko, O. (2013). “Svoia smert”: richpospolytskyi shliakhtych pered oblychchiam vichnosti (za rannomodernymy testamentamy). *Povsiakdennia rannomodernoї Ukrainy*, 2, 272–297. [in Ukrainian].
52. Wilczek-Karczewska, M. (2011). Konflikty rodzinne na tle majątkowym w świetle wielkopolskich inwentarzy i testamentów z XVII wieku: Zarys problematyki. *Spółeczeństwo staropolskie: Seria nowa, III*. Warszawa. 149–169. [in Polish].
53. Wilczek-Karczewska, M. (2011). *Testamenty szlachty wielkopolskiej z XVII w.* Kw. HKM, LIX, 3/4, 333–346. [in Polish].
54. Zielecka, W. (2009). Prawo i praktyka testowania w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i XVII wieku. *Czasopismo Prawno-Historyczne*, LXI, 1, 65–101. [in Polish].
55. Zielecka-Mikołajczyk, W. (2012). *Prawostawni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku wobec życia i śmierci w świetle testamentów*. Warszawa. [in Polish].

IRYNA KRYVOSHEIA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor of the Department of the World History and Methods of Its Teaching,
P.Tychyna Uman State Pedagogical University
(Uman, Ukraine), iivahnuk@i.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8691-5858>

IHOR KRYVOSHEIA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Professor,
Professor of the Department of the World History and Methods of Its Teaching,
P.Tychyna Uman State Pedagogical University
(Uman, Ukraine), igorkryvosheia@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1429-8293>

TESTAMENTS OF THE COSSACK NOBILITY OF HETMANSHCHYNA IN THE SECOND HALF OF THE SEVENTEENTH CENTURY AS A SOURCE OF EVERYDAY HISTORY

Abstract. *The purpose of the research is to analyse the existing second half 17th century cossack nobility testaments and to do their initial register. The research methodology is based on the principles of historicism, systems, and interdisciplinary. The following general-historical research methods have been used: historiographical analysis, historical-genetic analysis, terminological analysis, and comparative analysis. The scientific novelty lays in the fact that the authors have made an attempt to register the preserved second half 17th century cossack nobility testaments and to analyse them as the source of everyday life history. Conclusions.* The article deals with second half 17th century cossacks' nobility testaments which are considered to be an essential source for research in material and spiritual culture of Ukrainian early-modern society. Testament is the publication of a person's last will as for burial, disposing of property etc. testament content is appropriate for analyzing issues dealing with various kinds of interdisciplinary knowledge. In the article, the Cossack nobility testaments are presented as a history source about everyday life which is still little known about and thus requires research. The testament as historic source has been used by historians especially Polish ones. Well preserved testaments are important for Ukrainian historians as they also demonstrate the civil nobility life as Cossacks often

followed them in their general habits as well as writing down the last will. The importance of the testaments can be attributed to the fact that there has not been any special Cossack nobility testament register for second half 17th century, although they have frequently been referred to by historians. The research results in making an initial Cossack nobility testament register comprising 34 known 17th century testaments out of which 30 male and 4 female testaments. The register will be replenished. The testaments provide an insight into mentality and religion, genealogy and family life, relationship between spouses, children and extended family members, everyday life and sharing the estate, last will for burial etc. Testament also contribute to following the Ukrainian legal system in the field of inheritance.

Keywords: *testament, register, Cossack nobility, everyday life, Hetmanshchyna (Hetman State, Hetmanate).*